

ANNALES
UNIVERSITATIS MARIAE CURIE-SKŁODOWSKA
LUBLIN — POLONIA

VOL. I, 6

SECTIO H

1967

Z Katedry Ekonomii Politycznej Wydziału Ekonomicznego UMCS
Kierownik: doc. dr Henryk Chołaj

Antoni GURNICZ

Problemy asocjacji rolniczej w Królestwie Polskim

Genezy asocjacji rolniczej na ziemiach b. zaboru rosyjskiego należy szukać jeszcze w końcowych latach Rzeczypospolitej szlacheckiej. Już bowiem w 1770 r. zrodził się pomysł założenia w Polsce towarzystwa rolniczego. Do zrealizowania projektu jednak nie doszło. Dopiero po upadku niepodległości w 1800 r. utworzono Towarzystwo Przyjaciół Nauk. Za sprawą jego inicjatora Stanisława Staszica wyodrębniono w jego ramach Wydział Rolnictwa i Fabryk. Tu właśnie prowadzono działalność, która w treści swojej pokrywała się ze znanymi w innych krajach pracami towarzystw rolniczych. Naśladując wzory zagraniczne zajmowano się wydawaniem rozpraw na tematy rolnicze, zwracając szczególną uwagę na uprawę roślin, hodowlę bydła, ogrodnictwo itp. Starano się wykorzystywać obce zdobycze w tych dziedzinach. Prowadzono badania o charakterze gospodarczym. Duży nacisk kładziony na wytwórczość rolną wywodził się z aktualnej wówczas teorii fizjokratycznej, którą starano się praktycznie wykorzystać dla potrzeb gospodarki narodowej.¹

W wyniku działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w 1810 r. założone zostało Towarzystwo Gospodarczo Rolnicze w Warszawie. Inicjatywę tę popierał Stanisław Staszic. Bezpośrednimi założycielami Towarzystwa byli dwaj ziemianie: Trembicki i Gutakowski. Pierwszy zajął się dostarczaniem wzorów z towarzystw zachodnioeuropejskich, a drugi rozpoczął ich praktyczne stosowanie. Pozostając pod wpływami Zachodu, obaj od dłuższego czasu w swoich okolicach interesowali się gospodarką chłopską i próbowali jej pomagać w sprawach rolniczych i oświatowych. Pionierska idea jednak nie wzbudziła większego zainteresowania wśród szlachty. Akt założenia Towarzystwa podpisały zaledwie 43 osoby, które stały się członkami założycielami. Również w toku dalszego rozwoju

¹ *Zarys historii gospodarstwa wiejskiego w Polsce*, t. II, Warszawa 1964, s. 540.

liczba członków nie przekroczyła 100 osób. Importowane idee nie wzbudziły poważniejszego oddźwięku. Masa szlachecka była dla nich obojętna. Nie zrażało to jednak twórców Towarzystwa.²

Statutowo³ określona działalność Towarzystwa szła w kierunku roztoczenia opieki i popierania rozwoju rolnictwa, leśnictwa, ogrodnictwa, wychowu i utrzymania zwierząt gospodarskich oraz umiejętności rzemieślniczych i przemysłowych, związanych z rolnictwem. Zadania te polegały na poprawieniu gospodarki dworskiej i włościańskiej przez podniesienie ich uprawy, stosowanie płodozmianu i nowoczesnego nawożenia. Zamierzano również racjonalizować gospodarkę leśną. To samo dotyczyło ogrodnictwa i sadownictwa, które miało być nie tylko unowocześnione, ale także spopularyzowane wśród chłopów. Zakładając racjonalizację hodowli, zamierzano prowadzić wychów rasowych rozplodników i tworzenie stacji kopulacyjnych. Zwierzęta miały być chronione przed chorobami przez stosowanie profilaktyki i organizację lecznictwa. Zamierzano zakładać pasieki i otoczyć opieką całe pszczelarstwo. Ponadto uważano za celowe popularyzowanie hodowli drobiu, organizowanie gospodarstw rybnych, przetwórstwa mlecznego oraz prowadzenie każdej działalności użytecznej dla rolnictwa. Wreszcie dla podniesienia wydajności produkcji rolnej i przyspieszenia tempa jej rozwoju, położono nacisk na wykorzystanie sił przyrody dla celów produkcyjnych. Do dziedziny tej wliczono popularyzowanie stosowania maszyn i innych urządzeń w rolnictwie. Nie zapomniano o znaczeniu melioracji i uwspółcześnieniu budownictwa. Za celowe uznano upowszechnianie chałupnictwa i rzemiosła wiejskiego. Dla lepszego wykonania postawionych sobie zadań zamierzano utrzymywać stały kontakt z rozwojem nauk rolniczych, celem aktualizowania pracy w dziedzinie rozwoju gospodarki rolnej.

Statutowo postawione Towarzystwu zadania były bardzo szerokie i znacznie przerastające jego skromne możliwości. Dokonując przejęcia wzorów zachodnich, zrobiono to zbyt teoretycznie, nie licząc się z miejscowymi warunkami, a w szczególności z zupełnym brakiem uświadomionych należycie i przygotowanych zawodowo kadr, które mogłyby prace te prowadzić.

Inicjatorzy Towarzystwa nie ustawali jednak w pracy. Sądzili, że uda im się przełamać napotykaną trudność. Nawiązali kontakt z towarzystwami rolniczymi z innych porozbiorowych dzielnic kraju. Rozpoczęli wydawać od 1812 r. Dziennik Towarzystwa Królewskiego Gospodarczo-Rolniczego. Doprowadzili do powstania nielicznych towarzystw lokal-

² S. Surzycki: *Rozwój wiedzy rolniczej w Polsce*, Kraków 1928, s. 30.

³ Ustawy Towarzystwa Królewskiego Gospodarczo Rolniczego w Warszawie, Warszawa 1815 oraz W. Grabski: *Historia Towarzystwa Rolniczego 1858—1861*, Warszawa 1904, t. I, s. 118 i n.

nych. Próbowali nawet zakładać gospodarstwa wzorcowe i stacje doświadczalne. Dla chłopów W. Gutakowski napisał pierwszy podręcznik praktycznego rolnictwa. Nie ustawano w szerzeniu oświaty rolniczej. Szczególnie dla tych ostatnich celów założono w 1816 r. Instytut Agronomiczny w Marymoncie, który jednak nie rozpoczął faktycznej działalności za czasów egzystencji Towarzystwa. Mimo braku bowiem formalnych przeszkód Towarzystwo upadło w 1817 r. Podjęta praca na nieprzygotowanym i niedojrzałym terenie nie mogła wydać oczekiwanych rezultatów.

Po doświadczeniach Towarzystwa pozostało jednak przekonanie o potrzebie podniesienia rolnictwa. Zrozumiano także, że działalność zmierzającą do tego celu podjąć mogą tylko ludzie odpowiednio przygotowani zawodowo. Dlatego na czołowe miejsce wysunęła się potrzeba przygotowania wykształconych kadr dla rozwoju rolnictwa i gospodarki narodowej. Oczekiwano, że kadr tych dostarczy założony formalnie w 1816 r. Instytut Agronomiczny w Marymoncie. Mimo trudności doprowadzono do podjęcia przez niego faktycznej działalności w 1820 r. Po 20 latach w 1840 r. przekształcono go w Instytut Gospodarstwa Wiejskiego i Leśnego. W tej ostatniej postaci przetrwał do 1882 r. Działalność jego okazała się bardzo pożyteczna. Prowadzono bowiem przy nim wyższą i niższą szkołę rolniczą oraz majątek doświadczalny i zakład przemysłowo-rolniczy. Nauczano tam nie tylko gospodarstwa rolniczego, ale także weterynarii praktycznej. Niezależnie od tego prowadzono szkołę rękodzielniczą.⁴

Sam Instytut nie mógł zastąpić jednak upadłego Towarzystwa Gospodarczo-Rolniczego. Z zakładaniem nowego ociągano się. Uważano, że należało lepiej przygotować grunt do jego egzystencji i rozwoju. Z tą myślą w r. 1842 rozpoczęto wydawać Roczniki Gospodarstwa Krajowego. Posiedzenia redakcji Roczników stanowiły przez pewien czas namiastkę nieistniejącego Towarzystwa.⁵

Wraz z próbami naśladowania Zachodu w zakresie podnoszenia zawodowego rolnictwa przez pracę towarzystw, dość wcześnie rozpoczęto również tworzenie organizacji handlowych i kredytowych dla potrzeb rolnictwa. Dla tych celów wypracowano dość oryginalną instytucję „domów zleceń rolników”. Stanowiły one niewątpliwie pierwociny ruchu w pewnym sensie spółdzielczego o charakterze rolniczo-kredytowym i rolniczo-handlowym. „Domy” bowiem przypominały późniejsze spółdzielnie rolnicze. Zajmowały się zakupem artykułów przemysłowych do zaopa-

⁴ J. Bieniarz i M. Strzemski: *Rola Instytutu Agronomicznego w postępie wiedzy rolniczej w Królestwie Polskim. Studia z dziejów gospodarstwa wiejskiego*, Wrocław 1957, t. I, s. 259 oraz Surzycki: *op. cit.*, s. 36.

⁵ W. Prandota: *Rozwój gospodarstwa wiejskiego w Polsce*, Warszawa 1960, s. 170 i n. oraz A. Piekara: *Rozwój organizacji kółek rolniczych w Polsce*, Zeszyty Naukowe Uniw. Jagiell., CXXXV, Prace prawnicze, zeszyt 25, ss. 103—110.

trzenia rolnictwa oraz zbytem artykułów wyprodukowanych przez rolnictwo, a ponadto dla ożywienia prowadzonej akcji, udzielały zainteresowanym kredytu pieniężnego. Pierwsza tego rodzaju instytucja powstała w 1859 r. w Płocku. Następne powstały niemal we wszystkich ważniejszych punktach handlu zbożowego. Realizując kapitalistyczne już w tym czasie interesy ziemiańskiej szlachty, stały się ruchem o dużym znaczeniu gospodarczym. Działalność ich wymagała ożywionych kontaktów. Dochodziło do licznych zjazdów i podejmowania ciekawych uchwał. Ujawniły się nawet wyraźne antagonizmy pomiędzy właścicielami latyfundiów a właścicielami pojedynczych folwarków. Wszystko wskazywało na to, że nowa asocjacja miała duże widoki rozwoju. Na pewno przemawiały za tym względy gospodarcze. Niespodziewany jednak upadek całego ruchu nastąpił z powodów politycznych po zakończeniu powstania styczniowego.⁶

W tym samym mniej więcej czasie założone zostało przez Andrzeja Zamojskiego Towarzystwo Rolnicze. Działo również krótko, bo do 1861 r. Także nie upadło samoczynnie. Rozwiązane zostało przez zaborcę, również ze względów politycznych. Mimo krótkiego okresu egzystencji urosło do dużych rozmiarów i nabrało znaczenia. Do dziś wysuwa się go na czoło polskiej koncepcji gospodarczej tego okresu. Przejęte zasadami pracy organicznej rozpoczęło działalność nad podniesieniem gospodarki ziemiańskiej. Było to bowiem Towarzystwo prawie wyłącznie o charakterze ziemiańskim. Co prawda według statutu członkami Towarzystwa mogli zostać wszyscy obywatele, bez różnicy stanu i wyznania, pod warunkiem jedynie brania udziału w pracach zrzeszenia, ale praktycznie członkostwo chłopów miało raczej charakter sporadyczny. Znacznie milej byli widziani w Towarzystwie przedstawiciele kapitału mieszczańskiego. Do Towarzystwa należało blisko połowę ziemian z całego kraju.⁷

Zadaniem Towarzystwa było poznanie potrzeb rolnictwa krajowego i znalezienie dróg do podniesienia jego stanu ekonomicznego. Dla spełnienia tych celów Towarzystwo posiadało w całym kraju sieć delegacji i korespondentów. Delegatami byli bardziej aktywni ziemianie, rozmieszczeni w różnych częściach kraju. Ci kontaktowali się bezpośrednio z zarządem Towarzystwa. Delegaci mieli z kolei do dyspozycji korespondentów, którzy wchodziłi w skład poszczególnych delegacji. Instytucja delegacji i korespondentów omijała zakaz zakładania filii Towarzystwa. W ten sposób centrala Towarzystwa wraz z delegacjami i korespondentami tworzyła jego całość i obejmowała cały teren kraju. Mimo braku filii dawało to możliwość uzyskiwania pełnego rozeznania w rolnictwie

⁶ H. Madurowicz: *Uwagi nad początkami ruchu spółdzielczego w b. Królestwie Kongresowym*, „Spółdzielczy Przegląd Naukowy”, 1948.

⁷ Grab ski: *op. cit.*, t. I, s. 308 oraz aneks do II tomu.

krajowym. W poszukiwaniu dróg podniesienia gospodarki folwarcznej Towarzystwo z urzędu śledziło wyniki postępu rolniczego za granicą i przy pomocy wydawnictw starało się przyswoić go swoim członkom. Te same zadania spełniały organizowane wystawy, konkursy, wyznaczanie nagród, prowadzenie i popularyzowanie racjonalnych metod uprawy i hodowli. Wszystko to dotyczyło gospodarki ziemiańskiej i wynikało z charakteru zawodowego organizacji.

Pośrednio jednak praca Towarzystwa w zakresie rolnictwa trafiała również do chłopów i odbijała się dodatnio na ich gospodarce. Bądź co bądź folwarki położone były na wsi i sąsiadowały z gospodarstwami chłopskimi. Chłopi mogli bezpośrednio obserwować ulepszone wyniki gospodarowania. Nic nie stało na przeszkodzie w naśladowaniu lepszych metod uprawy, a w szczególności hodowli. Zresztą metody te stosowane były bardzo często w folwarku rękami pańszczyźnianych chłopów, a więc tych samych ludzi, którzy prócz tego prowadzili własne gospodarstwa. Podnosiło to ich doświadczenie i nawyki w gospodarowaniu. Zresztą niektórzy członkowie Towarzystwa starali się bezpośrednio oddziaływać na gospodarke chłopską. Samo Towarzystwo zalecało swoim szlacheckim członkom dobrowolne oczynszowanie chłopów i zniesienie pańszczyzny w drodze umów między dworem a zobowiązanymi do przymusowego świadczenia siły roboczej. Ponadto w związku z działalnością Towarzystwa i jego zadaniami zakładano na wsi różne instytucje oświatowe, fundowano stypendia, organizowano szpitale, ochronki itp. Wszystko to jednak nosiło znamiona filantropii. Wieś zasadniczo dalej znajdowała się poza społecznym zasięgiem zainteresowań feudalnej szlachty. Na chłopów większość szlachty patrzyła dalej jak na swego poddanego, który stanowił prywatną część składową ich feudalnego folwarku.

Rozwiązanie Towarzystwa Rolniczego zahamowało w Królestwie na pewien okres rozwój zrzeszeń rolniczych. Na przeszkodzie stały ciągle stosunki polityczne i niechęć caratu do aktywizacji asocjacyjnej społeczeństwa polskiego. W międzyczasie nastąpiło uwłaszczenie chłopów. Pewne ożywienie w pracy asocjacyjnej zaczęło się dopiero od 1874 r. Tym razem próbowano kontynuować pracę towarzystw rolniczych przy pomocy tzw. kółek sąsiedzkich. Były to co miesięczne zjazdy okolicznych ziemian, które wypełniano treścią, wynikającą z zadań dawnych towarzystw rolniczych. Do pracy tej sporadycznie wciągano również chłopów.⁸

Zmiana sytuacji nastąpiła dopiero w 1897 r. w związku z wejściem w życie ustawy o spółdzielczych towarzystwach spożywczych i ustawy o syndykatach rolniczych. Dopuszczały one działalność o charakterze gospodarczo-handlowym oraz w pewnej mierze społeczno-zawodowym.

⁸ S. Kieniewicz: *Dramat trzeźwych entuzjastów*, Warszawa 1964, s. 55 i n.

Ten ruch zaczął rozwijać się również wśród chłopów. Celem jego było dopomaganie miejscowym rolnikom w nabywaniu potrzebnych im produktów oraz korzystnym zbywaniu artykułów przez nich wyprodukowanych. Dla ułatwienia realizacji tego zadania ustawa uruchamiała szereg środków natury gospodarczej i finansowej. Należało do nich zakładanie fabryk rolniczo-przetwórczych, udzielanie pożyczek pod zastaw towarów i inne. Przewidzianą formą działalności była spółka o charakterze spółdzielczym. Miała ona posiadać osobowość prawną. Przewidywano odpowiedzialność ograniczoną do majątku spółki i wkładów, bez majątku osobistego członków.⁹

W niedługim czasie po tym ziemianie uzyskali prawo zakładania regionalnych towarzystw rolniczych.¹⁰ Jedno towarzystwo mogło obejmować jeden lub więcej powiatów. Nie mogło jedynie przekroczyć granic guberni. Nadano im osobowość prawną-majątkową z wyłączeniem odpowiedzialności osobistej członków. Głównym celem każdego towarzystwa rolniczego miało być dążenie wspólnymi siłami członków do doskonalenia rolnictwa i przemysłu wiejskiego. Do osiągnięcia tego celu ustawa proponowała następujące środki działania:

1) studiowanie położenia różnych gałęzi gospodarki rolnej i ujawnianie aktualnych jej potrzeb przez dyskusje na zebraniach, naradach, zjazdach, oraz urządzenie wycieczek do gospodarstw dobrze prosperujących;

2) prowadzenie badań w zakładanych stacjach doświadczalnych, popularyzowanie osiągnięć własnych i zagranicznych, popularyzowanie sadownictwa, organizowanie wystaw, urządzenie konkursów i rozdzielanie nagród;

3) popularyzowanie wiedzy rolniczej przez odczyty, druki i kolportaż prac towarzystwa i innych dzieł rolniczych, wydawanie własnego czasopisma rolniczego, zakładanie szkół, bibliotek i muzeów;

4) dopomaganie członkom w zakresie zaopatrzenia gospodarstw rolnych przez pośrednictwo, pomoc w zbyciu, przez otwieranie biur informacyjno-komisowych, składów rolniczych itp.

Towarzystwa miały więc nie tylko ogólny cel gospodarczy, ale również zawodowo-rolniczy i oświatowy. Członkami towarzystw mogły być osoby zajmujące się lub chociażby interesujące się rolnictwem. Żadnych dalszych wymagań nie stawiano.

⁹ C. Łagiewski: *Kooperacja rolnicza w Królestwie Polskim*, „*Ekonomista*”, 1905 oraz S. Dzierzbicki: *Stowarzyszenia rolnicze w Królestwie Polskim*, „*Ekonomista*”, 1909. Por. także: *Zbiór praw obowiązujących w guberniach Królestwa Polskiego*, t. XXVI, 1897, poz. 236.

¹⁰ *Zbiór praw obowiązujących w guberniach Król. Pol.*, t. XXVII, 1898, poz. 156.

W oparciu o nowe przepisy zaczęły powstawać dość liczne regionalne towarzystwa rolnicze. Udział chłopów w nich nadal był sporadyczny. Ciągłe jeszcze miały one charakter zdecydowanie ziemiański.

Wśród lokalnych towarzystw rolniczych szczególnie dobrze rozwijało się Kieleckie Towarzystwo Rolnicze. Wyróżniało się nie tylko dobrze postawioną pracą gospodarczą i oświatową, ale także przychylnym stosunkiem do chłopów. Znane było z urządzania wystaw rolniczych, w których brali udział nieliczni chłopcy zarówno jako obserwatorzy jak i wystawcy.¹¹

Szczególne zainteresowanie budziła w okresie przed pierwszą wojną światową coroczna wystawa przemysłowo-rolnicza w Częstochowie. W specjalnych wydaniach broszurowych podawano dokładne jej opisy i zachęcano do zwiedzania. Za najbardziej ciekawy uważano pawilon stanowiący wzorową zagrodę włościańską. Składała się ona z dobrze rozmieszczonych zabudowań murowanych, krytych dachówką. Przy zagrodzie znajdował się ogród warzywny. W budynkach pokazywano różne wyroby przemysłu ludowego, narzędzia tkackie, koszykarskie i stolarskie. W innym budynku demonstrowano estetyczne urządzenia chaty. W pawilonie rolniczym pokazywano i opisywano różne gatunki gleby, różne sposoby komasacji gruntów, sposoby drenowania itp. Tu też zgrupowano eksponaty potrzebne do produkcji rolnej. Ilustrowano sposoby uprawy i narzędzia. Demonstrowano nowe odmiany roślin, nawozy sztuczne, uboczne gałęzie produkcji rolnej itp. W dziale hodowli pokazywano różne rodzaje i rasy bydła, koni, owiec, trzody chlewnej itp. Znalaziono miejsce również dla ubocznych gałęzi hodowli: drobiu, rybołówstwa i pszczelarstwa.¹²

Z regionalnej inicjatywy kieleckiej założona została w 1899 r. pierwsza spółdzielcza spółka rolnicza w Woli Bukowskiej pod nazwą „Jutrzenka”. Członkami jej w przeważającej liczbie byli chłopcy. W ślad za tą spółką powstawały następne. Rozpoczął się spółdzielczy ruch w rolnictwie wiejskim. W ciągu 2 lat powstało ponad 100 nowych spółek. Masowego charakteru ruch ten nabrał po 1905 r. Był on jednak kierowany od góry. Patronowali mu ziemianie i kler. Wiele z założonych spółek od początku nie miało widoków na rozwój i niedługo poupadało. Cały ruch zamarł w czasie I wojny światowej.¹³

Mimo nie zawsze najlepszych wyników rozwojowych spółdzielczości rolniczej, właśnie ona stała się dla chłopów w b. zaborze rosyjskim szkołą pracy społecznej. Tu zaczęli dojrzewać przyszli wiejscy działacze społeczni i polityczni. Szczególne możliwości ku temu rozwinęły się po 1905 r.,

¹¹ S. Bokiewicz: *Historia organizacji społeczno-rolniczych w woj. kieleckim 1898—1933*, Kielce 1934.

¹² J. Dąbski: *Wystawa w Częstochowie*, Lwów 1910, ss. 8—31.

¹³ W. Bronikowski: *Drogi postępu chłopcy polskiego*, Warszawa 1934.

kiedy opracowany został nowy statut wzorcowy dla spółdzielni rolniczych. Oparto go na kodeksie handlowym, zamiast na kodeksie cywilnym.

W nowym statucie za cel spółek rolnych uznano dążenie członków do podnoszenia stanu i opłacalności własnych gospodarstw przez korzystne dokonywanie obrotów właściwych rolnictwu. Z tego powodu zadaniem spółek stał się zakup z pierwszej ręki przedmiotów potrzebnych gospodarstwom, takich jak: nasiona, narzędzia, nawozy sztuczne, inwentarz żywy i rozplodniki. Zakupione towary i inwentarz spółka miała odsprzedawać lub oddawać w najem swoim członkom i nieczłonkom. Spółki mogły posiadać specjalność obrotu w zakresie hodowlanym, nabiałowym, ogrodniczym i pszczelarskim. Ponadto możliwe były zadania mające na celu podniesienie wydajności upraw przez odpowiednie stosowanie i ujednolicenie gatunków zbóż, poprawienie rasy bydła itp.¹⁴

Przez nową redakcję statutu w ramy spółdzielczości weszły również zadania towarzystw rolniczych. Nie bez znaczenia pozostawały tu wpływy galicyjskie. Dla chłopów stało się to okazją do rozpoczęcia działalności społeczno-oświatowej wraz z gospodarczą i handlową. Skoro nie mieli warunków na uczestniczenie w ziemiańskich towarzystwach rolniczych, to przez poszerzenie zakresu działalności ich własnej dotychczas spółdzielczości rolniczej — stali się uczestnikami tego ruchu zrzeszeniowego, który ich dotąd omijał, a był im jak najbardziej potrzebny.

Ruch związany z zakładaniem spółek rolniczych nie był jedynym, jaki rozwijał się na wsi b. zaboru rosyjskiego w okresie wrzenia rewolucyjnego w 1905 r. Zrodzona bowiem na rewolucyjnej fali inicjatywa obywatelska w niedługim czasie uzupełniła hasło „zakładajmy spółki” hasłem „zakładajmy kółka rolnicze”.¹⁵ Wyrosło ono na tle wpływów przeciekających z b. zaboru pruskiego. Ich rezultatem było oddolne zakładanie kółek rolniczych na wsi. Pierwsze z nich powstało 13 grudnia 1905 r. w Jarzębnikach w powiecie kaliskim. Przystąpili do niego wszyscy okoliczni właściciele ziemscy, zamieszkali tamże duchowni oraz 50 chłopów. Następne kółka powstały również w powiecie kaliskim w Rajsku i Koźminku. Zapoczątkowany ruch przekroczył granice powiatu kaliskiego. Dalsze kółka powstawały w powiatach sieradzkim, łęczyckim, tureckim, konińskim, słupeckim i innych.¹⁶

¹⁴ Por. Ustawa Normalna Towarzystw Współdzielczych, Warszawa 1905.

¹⁵ J. Kobusz: *Kółka Rolnicze*, „Społem”, nr 7 z 17 XI 1906; *id.*: *Kółka czy spółki?*, „Społem”, nr 8 z 24 XI 1906; W. Tylicki: *Kółka Rolnicze w Królestwie Pol.*, „Tygodnik Rolniczy”, (Lwów) nr 2 z 8 I 1909 oraz L. Ludkiewicz: *Polityka rolna*, Poznań 1921, s. 315.

¹⁶ W. Swinarski: *Centralne Towarzystwo Rolnicze i Włociańskie. Kółka rolnicze w Królestwie Polskim* [w:] *Ruch spółdzielczy*, Lwów 1916, s. 109 i n.

Kółka posługiwały się statutem wzorowanym na analogicznym ruchu rozwijającym się w Poznańskim. Dostosowano go odpowiednio do potrzeb i warunków miejscowych. Był on podobnie jak tamten krótki i prosty w swoich sformułowaniach. Za cel zrzeszenia kółkowego uznawał prace nad podniesieniem rolnictwa we wszystkich dziedzinach życia gospodarczego. Zadania te miały zostać osiągnięte przez pouczenia na zebraniach członków, praktyczne zaznajamianie z działaniem i wynikami stosowania ulepszonych narzędzi rolniczych, udzielanie rad odnośnie urządzania gospodarstwa, zaprowadzania płodozmianu, ubezpieczania od ognia i gradu, uzyskania kredytu, regulowania stosunków majątkowych itp. Uzupełnienie tej akcji miały stanowić lustracje gospodarstw przeprowadzane przez specjalne delegacje, urządzenie wystaw inwentarza żywego, ziemiopłodów, narzędzi rolniczych, przeprowadzanie próby orki itp.

Podobnie jak w Poznańskim, kółka nie ograniczały swojej działalności tylko do jednej wsi i obejmowały swoim zasięgiem często po parę sąsiednich miejscowości.

Charakterystyczną cechą kółek rolniczych w Królestwie był udział kobiet. W niektórych przypadkach powstawały odrębne kółka kobiece. Pierwsze takie kółko powstało w 1905 r. w Siedzawie w powiecie garwolińskim. Zapisały się do niego 43 kobiety wiejskie, składając po 2 ruble na zakup towarów łokciowych, jaj zarodowych, nasion bzu itp. Kółko to założyło bibliotekę, zakupiło maszynę do szycia dla członkiń, przenieśli czasopisma itd. Z jego inicjatywy zaczęły powstawać podobne kółka w innych miejscowościach. Niektóre z tych kółek organizowały wspólne czytanie gazet i książek, naukę przyrody i higieny, pomoc w wychowaniu dzieci, walczyły z zabobonami i pijaństwem, popularyzowały racjonalną hodowlę drobiu, warzyw i sadów, uczyły robienia przetworów na zimę, urozmaicania pożywienia, wyplatania koszyków i kapeluszy oraz wszelkich robót pożytecznych dla kobiet w gospodarstwie wiejskim.

Wykorzystanie poznańskiego schematu społeczno-organizacyjnego kółek rolniczych związało je z ziemiańskimi towarzystwami rolniczymi. Od początku udzielały im one poparcia. W zakładaniu ich uczestniczyli często ziemianie obok kleru. Opieka nad kółkami rolniczymi stała się częścią ich działalności. Pozytywne nastawienie chłopów do nowego ruchu przyspieszało rozwój kółek. Co prawda nie wszyscy chłopci radzi byli ziemiańskiej opiece, ale na razie upowszechniał się patronacki schemat organizacyjny działalności społecznej na wsi w postaci ziemiańskich towarzystw rolniczych i podporządkowanych im chłopskich kółek rolniczych.

Odstępstwem od schematu była inicjatywa ludowego ruchu zaraniarskiego¹⁷, który w walce o wszechstronną niezależność i samodzielność

¹⁷ W. Piątkowski: *Dzieje ruchu zaraniarskiego*, Warszawa 1956, ss. 79—87 oraz M. Malinowski: *Chłopski ruch zaraniarski*, Warszawa 1947, ss. 59—70.

chłopów rozpoczął, obok działalności politycznej, również działalność gospodarczą o takim samym nastawieniu. Z jego inicjatywy w lecie 1906 r. powstało w Glinkach koło Góry Kalwarii, pierwsze chłopskie bezpatronackie kółko rolnicze. Zapoczątkowany ruch gromadził najbardziej uświadomione elementy chłopskie. Zaczęła rosnać liczba kółek zakładanych i kierowanych przez samych chłopów. Dla utrwalenia zainicjowanej samodzielności 9 grudnia 1906 r. na zebraniu w Tłuszczu zorganizowano odrębne Towarzystwo Kółek Rolniczych im. Staszica.¹⁸

Zgodnie z uchwalonym na zjeździe statutem, podstawową jednostką organizacyjną Towarzystwa była gmina. Zjazd delegatów gminnych stanowił najwyższą władzę organizacji i wybierał zarząd. Do celów Towarzystwa zaliczono:¹⁹

1) szerzenie między chłopami zawodowych wiadomości ze wszystkich dziedzin gospodarki wiejskiej przy pomocy wydawnictw, zjazdów, zebrań, lustracji, kursów, wystaw itp.;

2) krzewienie oświaty oraz wiedzy i demokratycznej świadomości w zakresie praw i obowiązków obywatelskich przez odczyty, wykłady, pogadanki, kursy dla dorosłych analfabetów, uniwersytety ludowe, szkoły itp.;

3) zakładanie gospód i domów ludowych dla celów oświaty i zabawy towarzyskiej, urządzenie w nich odczytów, wykładów, czytelni, przedstawień teatralnych itp.;

4) wydawanie pism, książek i broszur o treści odpowiadającej programowi Towarzystwa oraz ogłaszanie konkursów na ich przygotowanie;

5) utrzymanie objazdowych instruktorów celem obsługi członków kółek;

6) urządzenie wycieczek dla zwiedzania wystaw, gospodarstw, młynarni, ogródków, pasiek itp.;

7) urządzenie wystaw i konkursów na wzorowe gospodarstwa oraz udzielanie nagród wyróżniającym się gospodarstwom;

8) podnoszenie i ulepszanie budownictwa mieszkalnego i gospodarczego;

9) sprawiedliwe normowanie płacy bezrolnym, fernalom i innym najemnikom, oraz

10) polubowne załatwianie sporów między członkami Towarzystwa.

Ilość tego typu kółek w 1907 r. wynosiła już 50 zorganizowanych jednostek. Do 1914 r. liczba ta powiększyła się do 150. Głównym terenem ich działalności było lubelskie, kaliskie i sandomierskie. Ogromna ich większość była bardzo żywotna i twórcza. Z ich inicjatywy powstało

¹⁸ Bronikowski: *op. cit.*, ss. 104—105.

¹⁹ H. Syska: *Zapomniana rocznica*, „Kłosy”, 1956, nr 24.

wiele bibliotek, domów ludowych, mleczarń itp. Najpierw co dwa lata, a później co roku, przeprowadzano tygodniowe zjazdy z licznymi referatami informacyjnymi na tematy rolnicze. Do podstawowych form pracy kółek staszycowskich należała prenumerata czasopism, zakładanie bibliotek, zawodowe uświadamianie chłopów, zwiedzanie wzorowych gospodarstw, prowadzenie stacji doświadczalnych itp. Ponadto do zadań swoich włączyły propagowanie i prowadzenie kas pożyczkowo-oszczędnościowych, spółek i różnych stowarzyszeń. Dużo wysiłku wkładano też w działalność kulturalno-oświatową.

Wyrazem poszukiwanej samodzielności i niezależności było stworzenie własnej centrali, celem uniezależnienia się od obszarników. W walce o pełną niezależność nie tylko odrzucono niepewną współpracę z ziemianami, ale odrzucono także subwencje rządowe. W ramach głoszonego programu wychowawczego dążono do oparcia kółek na wyłącznej samopomocy chłopskiej.

Szeroko uwzględniona inicjatywa członków należała do zasadniczych podstaw systemu pracy kółek staszycowskich. Stąd też każdy zjazd TKR wzbogacał cele i zadania kółek. Już pierwszy z nich, który odbył się w dniach 9—11 grudnia 1907 r., zobowiązał Towarzystwo do propagowania na wsi szkodliwości szachownicy i opracowania projektu prawa o przymusowym scalaniu gruntów. Dla realizacji tej uchwały wybrana została komisja, która miała zastanowić się nad wyborem metod komasacji i sposobu gromadzenia funduszków na te cele. Drugi zjazd w dniach 9—11 marca 1909 r. wezwał członków do zwiedzania stacji doświadczalnych, zalesiania nieużytków, szczepienia ospy, opieki nad połoźnicami itp. Trzeci zjazd w dniach 9—11 marca 1911 r. omawiał formy pracy kółek rolniczych, opowiadając się za ich różnorodnością. Wtedy też podjęto uchwałę o założeniu biura pośrednictwa pracy i porad przy zarządzie głównym TKR. Czwarty zjazd w dniach 9—11 marca 1912 r. zastanawiał się nad potrzebą oświaty na wsi i zalecał zakładanie szkół i współpracę z nauczycielstwem. Wreszcie piąty zjazd w dniach 7—9 maja 1913 r. domagał się tworzenia okręgowych związków rolniczych oraz syndykatów. Specjalnie powołana komisja miała zorganizować biuro handlowe w Warszawie, jako pierwszy syndykat rolny.

Kółka staszycowskie były wyrazem chłopskich aspiracji do pełnej samodzielności. Istotna była w nich nie tylko emancypacja organizacyjna, ale przede wszystkim emancypacja ideologiczna. Stanowiły one gospodarczy fragment szerszego ruchu chłopskiego o charakterze radykalnym. Nie obca mu była również inspiracja z zewnątrz, ale bez ubocznych celów klasowych. Okazywana tu chłopom pomoc miała na względzie tylko własne interesy wsi. W takich intencjach działał bowiem zarówno Ludwik Krzywicki i Edward Abramowski, jak i Stefania Sempołowska, Stefan

Brzeziński, Irena Kosmowska, Abramowicz-Piliński i inni. Mimo że kółka te z różnych przyczyn w 1916 r. połączyły się w końcu z kółkami patronackimi, to jednak zwycięstwo ich polegało na przeszczepieniu swoich założeń ideologicznych na cały ruch kółkowy.

Rok 1905 nie tylko przyniósł Królestwu Polskiemu chłopskie kółka rolnicze, zalecane i popierane przez ziemiańskie lokalne towarzystwa rolnicze, oraz samodzielne kółka staszicowskie, ale także stworzył w kraju konstytucyjne warunki ustrojowe. W ich wyniku na początku 1906 r. ogłoszona została nowa ustawa o zgromadzeniach i stowarzyszeniach. Na jej podstawie możliwe było tworzenie wszelkiego rodzaju zrzeszeń gospodarczych. W tej atmosferze 27 października 1906 r. powstało Centralne Towarzystwo Rolnicze.²⁰ Dotychczas istniejące towarzystwa regionalne w miastach gubernialnych zamieniły się na okręgowe, stanowiąc oddziały nowego zrzeszenia. Działające w terenie chłopskie kółka rolnicze zostały podporządkowane oddziałom okręgowym. Tej akcji scaleniowej nie podporządkowały się jedynie kółka staszicowskie, które w niedługim czasie później założyły własne Towarzystwo Kółek Rolniczych im. Staszica.

Nad kółkami patronackimi zwierzchni nadzór objął zarząd CTR w Warszawie. Członkowie towarzystw okręgowych stali się automatycznie członkami CTR. Towarzystwa regionalne zachowały samodzielność i własną organizację, ale ich statuty nie mogły być sprzeczne ze statutem CTR. Ponadto musiały wykonywać uchwały i polecenia organów CTR, płacić na jego rzecz składki, posyłać sprawozdania i zasięgać opinii w sprawie występowania do władz.

Organami CTR były: rada główna, komitet, prezes, prezydium i wydziały. Zwolowane raz w roku ogólne zebranie członków miało charakter opiniodawczy. Rada główna była najwyższym organem stanowiącym. Administracyjnie CTR podzielone było na wydziały, reprezentujące poszczególne gałęzie gospodarki rolnej. Każdym wydziałem kierowała rada wydziału, której organem był osobny zarząd wydziału. Jeden z takich wydziałów zajmował się kółkami rolniczymi i nosił z tego powodu nazwę Wydziału Kółek Rolniczych.

Przewidziane w ustawie²¹ cele Centralnego Towarzystwa Rolniczego były typowe dla tego rodzaju instytucji. Ciążyły na nim następujące zadania:

- 1) zastępowanie, informowanie i reprezentowanie interesów gospodarstw rolnych wobec władz rządowych, prawodawczych i administracyjnych;

²⁰ Swinarski: *op. cit.*, s. 98 oraz Ludkiewicz: *op. cit.*, s. 314.

²¹ Ustawa o Centralnym Towarzystwie Rolniczym w Królestwie Polskim, Warszawa 1907.

2) badanie położenia poszczególnych gałęzi gospodarki rolnej w kraju i za granicą przez studia teoretyczne i wycieczki oraz poznawanie potrzeb gospodarki rolnej;

3) przeprowadzanie badań warunków przyrodniczych produkcji rolnej oraz poznania bogactw krajowych i sposobów ich wykorzystania;

4) sprawdzanie wyników stosowania postępu rolniczego w polskich warunkach przyrodniczych i ekonomicznych i zaznajamianie z nimi kółek rolniczych oraz szerzenie zawodowej wiedzy rolniczej;

5) przeprowadzanie i ogłaszanie wyników studiów statystycznych z zakresu gospodarki rolnej;

6) kierowanie produkcją rolniczą i jej rejonizacją w zależności od lokalnych warunków przyrodniczych, ekonomicznych i komunikacyjnych;

7) oddziaływanie na poprawę stosunków rolniczo-handlowych, oraz

8) gromadzenie materiałów historycznych dla zobrazowania w przyszłości ówczesnego stanu rolnictwa.

Te same przepisy wskazywały środki mające prowadzić do realizacji postawionych zadań. Zaliczono do nich:

1) opiniowanie przygotowanych przez władze projektów ustawodawczych w sprawach rolnych oraz występowanie do władz z projektami nowych — lub zmian istniejących — przepisów oraz wyjednywanie dotacji na rozmaite cele rolnicze;

2) urządzanie i popieranie stacji doświadczalnych, pracowni rolniczych, pól pokazowych, gospodarstw wzorowych, utrzymywanie koniecznych dla rolnictwa specjalistów i instruktorów, urządzanie wycieczek zbiorowych dla zwiedzania gospodarstw postępowych oraz organizowanie wędrownych wystaw rolniczych;

3) utrzymywanie wydawnictw rolniczych i wydawanie prac naukowych i popularnych z zakresu rolnictwa, informowanie rolników przez wydawnictwa periodyczne o bieżących sprawach rolniczych oraz urządzanie zebrań poświęconych ogólnym stosunkom rolniczym;

4) zakładanie i popieranie szkół rolniczych, urządzanie wykładów i odczytów, fundowanie i przyznawanie stypendiów, organizowanie praktyk gospodarczych, zakładanie bibliotek oraz stałych i przenośnych muzeów rolniczych;

5) zajęcie się losem ludności szukającej zarobków w kraju i za granicą, współdziałanie w organizowaniu instytucji opiekujących się dziećmi pracowników rolnych, prowadzenie starań o zabezpieczenie pracowników rolnych przed kalectwem i na starość oraz gospodarstw rolnych od klęsk losowych;

6) zabezpieczenie odbiorcom tożsamości kupowanych towarów, badanie rynku rolnego i informowanie o tym rolników, ustalanie norm

i standardów towarów rolniczych oraz pośredniczenie w obrocie płodów rolnych, narzędzi, maszyn i zwierząt gospodarskich oraz

7) popieranie i szerzenie idei kooperacji rolniczej, a szczególnie towarzystw rolniczych, włościańskich kółek rolniczych i stowarzyszeń zawodowych.

Zorganizowany przy zarządzie CTR wydział kółek rolniczych oraz analogiczne wydziały przy zarządach okręgowych nadzorowały prace terenowych kółek z wyjątkiem staszycowskich. Zadania ciężące na CTR na odcinku rolnym wykonywane były przede wszystkim przez organizacje kółkowe.

Dla ich potrzeb CTR utrzymywał instruktorów i wykonywał liczne czynności mające na celu doskonalenie produkcji rolnej. W ramach realizacji statutowych zadań kółka organizowały kursy rolnicze, przeprowadzały doświadczenia i ekspertyzy rolne, organizowały wycieczki i wystawy oraz zjazdy, przeprowadzały lustracje itp. Ponadto popierały rozwój spółdzielczości związanej z rolnictwem, pośredniczyły w przeprowadzaniu ubezpieczenia gospodarstw od klęsk elementarnych i wypadków itp. Główny nacisk kładziony był na zadania związane z produkcją, chociaż nie rezygnowano również z zamierzeń natury społecznej. Władze kółek były zobligowane do popierania interesów drobnego rolnictwa oraz przemysłu i handlu wiejskiego, a nawet do starań o sprawiedliwe płace, dobrobyt i oświatę bezrolnych, fernali i najemników. Nie zapomniano również o udzielaniu pomocy prawnej swoim członkom. Zjazd kółek rolniczych CTR, który odbył się w lutym 1908 r., zażądał zaprowadzenia biura porad handlowych, melioracyjnych i prawnych oraz zawarcia układu z Towarzystwem Ubezpieczeń, celem uzyskania ulg dla członków kółek. Od tego czasu również zaczął wychodzić „Przewodnik Kółek i Spółek Rolniczych”.

W praktycznej działalności kółek na pierwszy plan wybijało się szerzenie wiedzy i umiejętności rolniczych przez różnego rodzaju kursy i pogadanki. Obok kursów i pogadanek ogólno-rolniczych organizowano również kursy specjalne z zakresu mleczarstwa, sadownictwa, hodowli itp. Wszystkie tego rodzaju kursy — jedno- lub kilkudniowe — organizowane były przez zarządy kółek lub ich okręgowe wydziały. Natomiast wydział kółek rolniczych CTR organizował ponadto kursy paromiesięczne. Niektóre z nich miały charakter stały, np. w Nałęczowie i Mieczysławowie. Uzupełnieniem kursów były kilkumiesięczne praktyki w przodujących gospodarstwach czeskich i morawskich. Duże postępy w pracy kółek uzyskiwano dzięki instruktorom — w 1912 r. wydziały okręgowe zatrudniały 32 osoby i 2 osoby CTR.

Praktyczne znaczenie miała wzorowo urządzona zagroda włościańska i półka doświadczalna w Częstochowie. W związku z pielgrzymkami religijnymi na Jasną Górę były one zwiedzane przez duże ilości chłopów.

Wydział kółek w Warszawie w późniejszym okresie zatrudnił specjalnego instruktora do spółek piekarskich i młynarskich oraz instruktora robót budowlanych i cementowych.

Liczba patronackich kółek w r. 1912 wynosiła ponad 900 z liczbą członków przekraczającą 30 tysięcy osób, co stanowiło 0,4% ludności wiejskiej. Trzy kółka rolnicze wypadało na 4 gminy. Działalnością kółek objęte było 4500 wsi. Na 1000 mieszkańców — 4 należało do ruchu kółkowego. Przeciętnie jedno kółko liczyło 47 członków i obejmowało teren siedmiu wsi. Wśród prezesów kółek (objętych sprawozdaniami) ziemianie i nauczyciele stanowili 45% (290), chłopci — 20% (125), księża — 19% (119) i inni — 16%. Świadczyło to o utrzymaniu się wpływów ziemiańskich w kółkach i przesądzało o ich obliczu społecznym na niekorzyść olbrzymiej większości członków — chłopów.²² W 1914 r. liczba kółek wzrosła do 1051. Z liczby tej 33% nie przejawiało żywszej działalności. Średnio na powiat wypadało 13 kółek. Członkostwem kółek objęte było 4% gospodarstw. Chłopi byli prezesami w 25% kółek.²³

Jak widać z całości powyższych omówień, nie było istotnych różnic w zakresie formalnie postawionych celów i zadań towarzystw i kółek rolniczych CTR i TKR. Niemniej praktyka obu ruchów wyrastała z odrębnych założeń ideowych. CTR za wzorem kółek wielkopolskich zadania swoje realizowało w atmosferze solidaryzmu klasowego i narodowego. W jego ramach zaś mieściło się podporządkowanie chłopów obszarnikom i uznanie ich patronatu. Oznaczało to nie tylko brak własnych chłopskich koncepcji społecznych, ale stanowiło równocześnie hamulec w samodzielnym rozwoju wsi. Opóźniało narodziny własnej ideologii, mogącej bardziej odpowiadać chłopskim interesom. Nie dopuszczając do przemian społecznych, gwarantowało utrzymywanie się szlacheckiej przewagi. Ponadto eliminowało lub przynajmniej łagodziło konflikty wynikające z naturalnej sprzeczności interesów, jakie istniały między dworem a wsią.

Natomiast kółka staszycowskie zadania swoje realizowały samodzielnie, własnymi, chłopskimi siłami. Interpretacja interesu gospodarczego chłopów była tu jednoznaczna. Chłopi sami go określali i sami realizowali. Przyspieszało to rozwój ich działalności społecznej. Była to działalność

²² Sprawozdania Wydziału Kółek CTR za rok 1912; Swinarski: *op. cit.*, ss. 114—117 oraz Z. Pietkiewicz: *Zrzeszenia wiejskie*, Warszawa 1907, ss. 71—93.

²³ Bronikowski: *op. cit.*, s. 105.

pionierska. Mimo mniejszych osiągnięć gospodarczych — przyszłość i historia przyznała im rację. Przyznały ją także następne pokolenia chłop-
skie, czerpiąc z tych osiągnięć wzory do dalszego układania perspektyw
rozwojowych swojego własnego losu.

Проблемы сельскохозяйственной ассоциации в Королевстве Польским

Резюме

Начало сельскохозяйственной ассоциации в Королевстве Польском относится к периоду деятельности Сташица и связанного с ним общества Друзей Наук. Он был инициатором возникшего в 1810 г. в Варшаве Сельскохозяйственного Общества. В своей деятельности он руководствовался западноевропейскими образцами. Равнодушие шляхты и отсутствие специалистов привели к упадку Общества. Основанный Обществом Агрономический Институт в Маримонте был преобразован в 1840 г. в Институт сельского и лесного хозяйства. В течение длительного времени он являлся главным центром распространения просвещения в сельском хозяйстве и существовал до 1862 г. Деятельность Института подготовила условия для создания в 1858 г. Сельскохозяйственного Общества, которое проводило активную деятельность до 1861 г. и было распущено по политическим причинам. Деятельность ассоциаций на несколько лет замерла и оживилась лишь в 1874 г. в результате деятельности так называемых соседских кружков, которые превратились в региональные сельскохозяйственные товарищества. В рамках этих товариществ возникло сельское кооперативное движение, которое особенно сильно развивалось после 1905 г. В этот период начало развиваться движение сельскохозяйственных кружков старого типа, подчиненных дворянским сельскохозяйственным обществам а также кружков нового типа, крестьянских, называемых сташицовскими кружками. Наличие двух течений в развитии сельскохозяйственных кружков обусловило возникновение двух руководящих центров, которые объединились лишь в 1916 г. Движение сельскохозяйственных кружков сыграло большую роль в распространении сельскохозяйственных знаний в деревне. В борьбе за общественную и политическую самостоятельность деревни особенно большое значение имела деятельность сташицовских кружков, которые определили на длительное время новые направления в стремлении крестьянских масс.

Problèmes de l'association agricole dans le Royaume de Pologne

Résumé

La genèse de l'association agricole dans le Royaume de Pologne date des temps de Staszic et de la Société des Amis des Sciences. C'est de son initiative qu'on a formé, en 1810, la Société Économique Agricole à Varsovie, qui, dans son activité, imitait le modèle de l'Europe occidentale. L'indifférence de la noblesse et le manque de spécialistes ont cependant contribué à la chute de cette Société. Cette lacune a été comblée par l'Institut Agronomique à Marymont, créé par la Société et transformé en un Institut de l'Économie Rurale et Forestière en 1840. Durant plusieurs années cet Institut était un poste principal de propagation de l'instruction agricole et remplissait ses fonctions jusqu'à 1862. Son activité a préparé les conditions favorables à la création réitérée de la Société Agricole en 1858. Le plein développement de cette institution durait jusqu'à sa dissolution en 1861. La dissolution elle-même a eu lieu pour des raisons politiques. Les causes du manque d'activité d'association durant plusieurs années étaient les mêmes. La reprise de cette activité date seulement depuis 1874 et se manifeste par celle des groupements dits cercles de voisins, ayant pris ensuite le caractère des sociétés agricoles régionales. Sous leurs auspices commençait à se développer le mouvement du coopératisme agricole de campagne, ayant eu sa période la plus intense après 1905. C'était aussi l'époque du développement de l'activité des cercles agricoles mis sous le patronage des sociétés agricoles de noblesse, de même que des cercles fondés par Staszic, ayant groupé les représentants de la classe des paysans. Ce caractère double de l'activité des cercles a causé la nécessité de formations de deux types des centrales, dont l'unification n'a eu lieu qu'en 1916. Les deux mouvements mentionnés ont joué un grand rôle dans la propagation de l'instruction agricole à la campagne. Dans la lutte pourtant pour l'indépendance sociale et politique de la campagne la première place a été gagnée par les cercles fondés par Staszic, ceux-ci ayant tracé de nouvelles directions pour les aspirations des masses paysannes durant plusieurs années.

